

شهرها و ولایت‌ها

بررسی و تبیین
تاریخ‌نگاری محلی
در فرهنگ
و تمدن اسلام و ایران

دکتر اصغر منتظرالقائم / دانشیار گروه تاریخ دانشگاه اصفهان

اشاره

تاریخ‌نگاری محلی در ایران از کی آغاز شده و در چه زمینه‌هایی بوده است؟ برخی آن را به قبل از اسلام نسبت می‌دهند و برخی نیز، قرن ۱ و ۲ و حتی قرن ۳، گفته‌اند. اما چه شواهدی بر هر یک از این مدعاها وجود دارد؟ هر تحلیلی از پیدایش و گسترش و تکوین تاریخ محلی باید مبتنی بر شواهد تاریخی آن باشد.

1 تاریخ‌نگاری محلی به آثاری که به تاریخ و شرح حال مردم یک واحد جغرافیایی (روستا، شهر، استان یا ایالت) اختصاص دارند، گفته می‌شوند. برخی از دانشمندان ساکن در شهرها و محل سکونت خود، برای نشان دادن عظمت فرهنگی شهر خود دست به نگارش فرهنگ‌نامه‌ها و تاریخ‌نامه‌هایی برای معرفی بزرگان و مشاهیر علمی زده‌اند. این فرهنگ‌نامه‌ها و تاریخ‌نامه‌ها عملی مؤثر در توسعه علم و تمدن در شهرهای جهان اسلام موجب توسعه دانش تاریخ اجتماعی گردید. محققانی که درباره‌ی تاریخ‌نگاری محلی تحقیق و پژوهش کرده‌اند این تواریخ را به دو دسته‌ی بزرگ دنیوی و دینی، ویا دنیوی و عمومی، و یا تاریخ‌نامه و فرهنگ‌نامه تقسیم‌بندی کرده‌اند.

این مقاله در صدد بررسی و تبیین زمینه‌های پیدایش تاریخ‌های محلی و شروع تاریخ‌نگاری محلی و جایگاه نویسندگان آن‌ها تبیین خواهد شد و تقسیم‌بندی‌های انجام گرفته را مورد بررسی قرار خواهد داد و تقسیم‌بندی نوینی را پیشنهاد خواهد داد. سؤال مقاله آن است که آیا دسته‌بندی‌های مرسوم تاریخ‌نگاری محلی در جهان اسلام و ایران جامع و کامل است؟ روش تحقیق به صورت توصیفی و تحلیلی با تکیه بر منابع تاریخ‌نگاری و فهراس است.

تاریخ‌نگاری به معنای نگارش تاریخ است. توصیف مکتوب احوال و اعمال انسان به هر روش و مبتنی بر هر مکتب و رعایت هر شیوه‌ی تنظیم و تدوین را می‌توان تاریخ‌نگاری خواند (سجادی و عالم زاده، ۱۳۷۵، ص ۱۱). تاریخ‌نگاری در اسلام آثاری را در بر می‌گیرد که مسلمانان، در زمانی معین از تاریخ ادبی خود، کتاب‌های تاریخی می‌انگاشتند و می‌توان آن‌ها را به عنوان آثار تاریخی رده‌بندی کرد (روزنتال، ۱۳۶۶، ص ۲۹). تاریخ‌نگاری شیوه‌ها و روش‌های تاریخ‌نگاری را بررسی می‌کند (استنفورد، ۱۳۸۴، ص ۲۷). تاریخ‌نگاری مکتوب در میان مسلمانان از قرن اول هجری به بعد به روش‌های گوناگونی همچون سیره و مغازی، اخبار ملل تاریخی و غیره شکل گرفت. تاریخ‌نگاری اسلامی همچون دیگر علوم در تمدن اسلامی از قرن سوم پیش از پیش شکوفا شد و با نگارش تاریخ‌های عالم مثل مروج‌الذهب مسعودی به اوج خود رسید.

● تاریخ‌نگاری محلی

به آثاری که به تاریخ و شرح حال مردم یک واحد جغرافیایی (روستا، شهر، استان یا ایالت) اختصاص دارند، تاریخ محلی گفته می‌شود. تاریخ محلی را در عربی معادل تواریخ البلدان (ابن فندق، ۱۳۶۱، ص ۶۵) و در انگلیسی معادل Local History و در فارسی تواریخ شهرها و ولایت‌ها (ابن فندق، ۱۳۶۱، ص ۲۰) گفته می‌شود. عنصر اصلی در تعریف تاریخ‌نگاری محلی تأکید بر اختصاص به مکان جغرافیایی در برابر تاریخ‌های عمومی دارد. با پیشرفت دانش تاریخ‌نگاری غربی در سده‌ی بیستم، تاریخ‌نگاری محلی نیز پیشرفت به‌سزایی داشته است و دو شاخه‌ی نوین از آن جدا شده است. City History به تحقیقات مورخان محلی درباره‌ی خیابان‌کشی، عمارات، ابنیه، بافت مسکونی و محلات می‌پردازد و Urban History با گرایش به دانش اجتماعی به مشاغل، جمعیت، آداب و رسوم و اقوام شهر توجه دارد. پس از جنگ جهانی دوم به منظور غلبه بر مشکلات مناطق جغرافیایی و برای ایفای نقش آن‌ها در توسعه‌ی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و تمرکززدایی نسبت به مرکزیت، بیش از پیش مورد توجه واقع گردید.

در ایران و جهان اسلام تاریخ‌نگاری محلی از سابقه‌ی بسیار طولانی برخوردار است و مورخان مسلمان به این شیوه‌ی تاریخ‌نگاری اهمیت بسیار می‌دادند. پیشینه‌ی این نوع تاریخ‌نگاری را می‌توان در الفهرست ابن ندیم، الفهرست شیخ طوسی، رجال نجاشی، مقدمه‌ی ابن خلدون، الوافی بالوفیات صلاح‌الدین صفدی، الاعلان بالتواریخ لمن ذم اهل التاریخ شمس‌الدین سخاوی با فهرستی بلند درباره‌ی تاریخ‌های محلی، کشف‌الظنون حاجی خلیفه به دست آورد. مورخان فی مثل ابن فندق در تاریخ بیهق فهرستی با ۶۷ عنوان، رافعی قزوینی در التدوین فی اخبار قزوین فهرستی شامل ۱۲ عنوان و ابن خطیب در مقدمه‌ی الاحاطه فی اخبار غرناطه سیاه‌ای از کتب تاریخ محلی معرفی کرده‌اند. تاریخ‌نگاران معاصر نیز همچون روزنتال در تاریخ تاریخ‌نگاری و شاکر مصطفی در کتاب التاریخ العربی و المورخون، عبدالعزیز الدوری در بحث فی نشاه علم التاریخ عند العرب و قحطان عبدالستار در کتاب التاریخ المحلیه لاقلم

خراسان و نویسندگان مقالات تاریخ محلی در مجله‌ی کتاب ماه تاریخ و جغرافیا در شماره‌های ۴۴ تا ۴۷ طی چهار شماره مقالات متعددی پیرامون تاریخ محلی نگاشته شده است. همچنین در مجله‌ی Iranian Studies شماره‌ی ۲ در سال ۲۰۰۰ مقالاتی به زبان انگلیسی درباره‌ی تواریخ محلی ایران از ادmond باسورث، چارلز ملویل، کریستوفر ورنر، جورج پل و پروین پورشریعی چاپ شده است. اخیراً دو رساله‌ی دکتری از سوی دانشجویان دکتری تاریخ اسلام به نام‌های (نقد و بررسی تاریخ‌نگاری محلی ایران در دوره‌ی اسلامی تا سده‌ی هفتم) به وسیله‌ی دکتر عبدالرحیم قنوت در سال ۱۳۸۷ و نقد و بررسی تاریخ‌نگاری محلی ایران از ۶۵۶ تا ۱۱۳۵ هجری به وسیله‌ی دکتر بهمن زینلی در سال ۱۳۹۱ دفاع شده است و رساله‌ی دیگری به نام نقد و بررسی تاریخ‌نگاری محلی به زبان فارسی در هند از قرن هفتم تا نیمه‌ی قرن دوازدهم هجری به وسیله‌ی آقای محمد حسین ریاحی در حال دفاع است.

● زمینه‌های شکل‌گیری تاریخ محلی در فرهنگ و تمدن اسلام و ایران

شهرهای مقدس: در میان پیروان تمامی ادیان به ویژه مسلمانان بسیاری از شهرها از قداست و فضیلت خاصی برخوردار است. از جمله در جهان اسلام شهرهای مکه، مدینه، منوره، بیت‌المقدس، کوفه، نجف، کربلا، سامرا، بغداد، کاظمین و مشهد مقدس ... از قداست خاصی برخوردار هستند. شهر مکه‌ی مکرمه در قرآن مجید به نام‌هایی همچون بکه را محل خانه‌ی مبارک و مایه‌ی هدایت و امنیت جهانیان دانسته است (آل عمران، آیه ۹۶) و در جای دیگر مکه را ام‌القری (انعام آیه ۹۲) بلدالامین (سوره یس آیه ۳)، بلد

به آثاری که به تاریخ و شرح حال مردم یک واحد جغرافیایی اختصاص دارند، تاریخ محلی گفته می‌شود. تاریخ محلی در عربی معادل تواریخ البلدان و در انگلیسی معادل Local History است و در فارسی تواریخ شهرها و ولایت‌ها گفته می‌شود

امنا (بقره ۱۲۶، ابراهیم ۳۵، آل عمران ۹۷، قصص ۵۷) و سرزمین حرام (نمل آیه ۹۱) نامیده شده و تمدن الهی حضرت ابراهیم به مرکزیت خانه‌ی کعبه به دست حضرت آدم و حضرت ابراهیم (علیه‌السلام) در این شهر ساخته شد و شهر مکه پیرامون آن شکل گرفت. خانه‌ی کعبه قبله‌ی مسلمانان و مکه حرم امن الهی و مایه‌ی هدایت و برکت و امنیت باقی مانده است. قداست و فضائل مکه سپس مدینه‌ی منوره موجب شد تا از سوی محدثان و اخباریان مورد توجه واقع شوند و برای حجاج و زائرین حرم نبوی راهنمایی‌هایی بنویسند و به توصیف و جب به وجب این شهرها پرداخته و رویدادهای آن را به تفصیل بیان کنند. از جمله این میراث کهن تاریخی که در طول تاریخ اسلام پیوسته برای این دو شهر مقدس نگاشته شده است تاریخ (فضائل یا اخبار) مکه اثر حسن بصری (متوفی ۱۱۰ هجری) که نسخه‌ی خطی آن در کتابخانه‌ی تیمور در دارالکتب المصریه (فهییم محمد شلتوت، ۱۴۱۰ هجری، ص ک) موجود بوده است.

تاریخ‌های فتوح: این کتب به دلیل نیاز دستگاه خلافت برای وضع خراج و جزیه، چگونگی اداری شهرهای مفتوحه، انگیزه‌های قومی و رقابت‌های قبیله‌ای، نژادی و شهری، برای تداوم فتوحات، تداوم مغازی رسول‌الله (صله علی علیه و آله) و جذابیت اخبار مهیج فتوح به نگارش درآمدند. نویسندگان برخی از کتب فتوح محلی عبارتند از: سعید بن مسیب (متوفی ۹۴ هجری)، عامر بن شراحیل شعبی (متوفی ۱۰۵ هجری)، ابو مخنف لوط بن یحیی ازدی (متوفی ۱۷۰ هجری دارای کتب فتوح شام و فتوح عراق، هشام بن محمد بن سائب کلبی

متوفی ۲۰۶ هجری، دارای کتاب‌های الحیره، فتوح شام، عراق، خراسان و فارس، محمد بن عمر واقدی متوفی ۲۰۷ هجری دارای فتوح شام و فتوح عراق (حسین عزیزی ۱۳۹۱ ش، ص ۱۷۴) ابو عبیده معمر بن مثنی متوفی ۲۰۶ هجری کتاب‌هایی درباره‌ی فتح ارمینیه، اهواز، سواد و خراسان بود (همان، ص ۱۹۰).

علم‌الحديث: با آغاز فتوحات اسلامی عده‌ی زیادی از صحابه در این فتوح شرکت کردند و در شهرهای مفتوحه ساکن شدند. آنان روایاتی را که مستقیماً از رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) شنیده بودند و در حافظه‌ی خود داشتند، در مساجد تازه‌ساز شهرهای مفتوحه برای مردم نقل می‌کردند. به همین سبب به آرامی در شهرهای گوناگون احادیث رسول‌الله گسترش یافت و پس از آنکه محدثان به جمع‌آوری احادیث پرداختند، ناگزیر شدند برای جمع‌آوری احادیث مسافرت نمایند. این روایات در مجامع حدیثی جمع‌آوری گردید. بر اثر کوشش این محدثان فرهنگ‌نامه‌های حدیثی مخصوص شهرها فراهم گردید. این فرهنگ‌نامه کاربرد مهمی برای علم‌الحديث داشتند و روایان حدیث را با روایات آن‌ها به صورت حروف معجم جمع‌آوری کردند. این فرهنگ‌نامه‌ها با مقدمه‌ای درباره‌ی آن شهر شروع می‌شد.

رشد تمدن اسلامی: هنگامی که در قرن سوم هجری موجبات رشد علوم گوناگون مثل نجوم، ریاضی، جغرافیا، طب و... پدید آمد، دانشمندان و حکمای بزرگی در شهرهای اسلامی پیدا شدند. به همین سبب برخی از دانشمندان ساکن در شهرها برای نشان دادن عظمت فرهنگی شهر خود دست به نگارش فرهنگ‌نامه‌هایی برای معرفی بزرگان و مشاهیر علمی زدند. این فرهنگ‌نامه‌ها عاملی مؤثر در توسعه‌ی علم و تمدن در شهرهای جهان اسلام گردید.

نقش دولت‌های مستقل و نیمه محلی: از آغاز سده‌ی سوم هجری دولت‌های محلی در خراسان و نقاط دیگر جهان اسلام شکل گرفتند. این دولت‌ها برای حفظ موقعیت خود نیاز به فرهنگ‌سازی و پشتوانه‌ی فرهنگی داشتند، به همین سبب حُکام و وزرای آنان از نگارش این کتب حمایت می‌کردند و به مورخان توصیه می‌کردند تا تاریخ شهر مورد نظرشان را بنویسند. اشتیاق به زادگاه: گروهی از دانشمندان

اسلامی به دلیل علاقه‌ی فراوان به زادگاه خود یا به سبب گرایش قومی، قبیله‌ای و شهری دست به نگارش کتب تاریخ محلی زدند. آن‌ها انگیزه‌ی حب‌الوطن داشتند و در نگارش این کتب با ذکر آیات، روایات، اساطیر و معرفی بزرگان و نخبگان وابسته به یک شهر و موقعیت جغرافیایی، فضایل و محاسن شهر زادگاه و یا سکونت خود را می‌نگاشتند. به سانی که مترجم محاسن اصفهان با استناد به شعری از سعدی حب‌الوطن را حدیثی صحیح دانسته است (حسین بن محمد آوی، ۱۳۸۵، ص ۱۷).

سوابق پیش از اسلام: روزنتال تلاش دارد منشأ تاریخ محلی در اسلام را به سوابق پیش از اسلام ارتباط دهد و اشاره دارد: تاریخ‌نگاری محلی دنیوی در اسلام دارای سوابقی بود که به دوران پیش از اسلام باز می‌گشت و در سرزمین‌های مسیحی کتبی تاریخی درباره قسطنطنیه وجود داشت و یا شریف ادیسی از تاریخ انطاکیه تالیف برخی از مسیحیان را استنساخ کرده است (روزنتال، ۱۳۶۶، ص ۱۷۴) این نظریه کامل به نظر نمی‌رسد زیرا نهضت ترجمه‌ی متون ملل دیگر از نیمه قرن دوم به بعد در بغداد شروع شد و بیت‌الحکمه به وسیله‌ی مأمون پس از ورود به بغداد شکل گرفت (ابن ندیم، ۱۳۶۶، ص ۴۴۴). در این پژوهشگاه ترجمه‌ی آثار علمی ملل دیگر ترجمه گردید. در سرزمین ایران نیز کتابی به نام شهرستان‌های ایران دارای اطلاعاتی درباره‌ی شهرهای استان‌ها موجود است و حسن بن محمد قمی صاحب تاریخ قم گزارشی از یک کتاب درباره‌ی شهرهای ایران دوره‌ی قباد ساسانی به دست می‌دهد که اخباری از آن را استفاده کرده است (حسن بن محمد قمی، ۱۳۶۱، ص ۹۱) بدین سان محلی‌نگاران مسلمان پس از قرن سوم هجری از آثار محلی دیگران سود بردند.

جایگاه علمی نویسندگان تاریخ‌های محلی: بررسی حیات علمی و فرهنگی نویسندگان کتب تاریخ محلی نشان می‌دهد، آنان از میان طبقات گوناگون علمی همچون محدث، فقیه، مورخ، ادیب، شاعر طبیب، ریاضیدان، منجم، جغرافی دان و... بودند. آنگونه که حسن بصری صاحب تاریخ مکه، ادیب، مورخ، محدث و کلامی، ابو مخنف لوط بن یحیی ازدی محدث، اخباری و مورخ، هشام بن محمد کلبی محدث، ادیب، مورخ، نسب‌شناس و جغرافی دان، محمد

سابقه‌ی کهن تاریخ‌های محلی موجب تقویت و تحکیم هویت اسلامی و ایرانی شهرها می‌گردید و هیچ‌گاه موجب واگرایی از مرکزیت و جدایی طلبی نبوده است

را در دسته‌بندی کتب تاریخ محلی باید جست‌وجو کرد زیرا شخصیت نویسندگان، انگیزه‌ها و عوامل نگارش، منابع و اسناد نویسندگان، شیوه‌ی نگارش، محتوا، نوع نگاه نویسندگان به مسائل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، جریان فکری و مذهبی نویسندگان بسیار متفاوت است، به همین سبب دسته‌بندی زیر برای تقسیم‌بندی کتب تاریخ محلی پیشنهاد داده شود:

۱- تاریخ‌نامه‌های محلی فتوح: شاخه‌ای از تاریخ‌نگاری است که به بیان کیفیت فتح سرزمین‌های دارالحراب می‌پردازد. نگارش این تاریخ‌نامه‌های فتوح از قرن اول هجری شروع شد و در سده‌ی دوم و سوم گسترش بسیار یافت. این تاریخ‌نامه‌ها در واقع تاریخ اجتماعی شهرهای مفتوحه هستند و به فتوح عام مثل فتوح البلدان بلاذری (متوفی ۲۷۶ هجری) و فتوح خاص (شامل فتوح فقهی و روایی، فتوح تاریخ‌نامه محلی) تقسیم می‌گردند. محتوی کتب فتوح شامل موضوعاتی درباره‌ی فتح شهرها، موقعیت جغرافیایی، تاریخ سیاسی و حکام، وجه تسمیه‌ی شهرها، زارعت و تجارت، محصولات، اوضاع مذهبی پیش از اسلام، مذاهب اسلامی، مراحل حمله‌ی اعراب، آمار لشگریان مسلمانان و کفار، غنایم و تلفات، اسکان اعراب، ترکیب جمعیت، آداب و رسوم عمارات و ابنه و بافت مسکونی، اختلافات قبیله‌ی اعراب را گزارش کردند. بدین‌سان کتب فتوح را می‌توان جزء نخستین کتب تاریخ محلی محسوب کرد. زیرا اطلاعات گسترده‌ای از تاریخ سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شهرها به دست می‌دهند. از جمله‌ی این کتب: فتوح مصر اثر ابوقبیل حیی بن هانی معافری (متوفای ۱۲۸ هجری) فتوح مصر و المغرب و الاندلس اثر ابن عبدالحکم (متوفای ۲۵۷) فتوح عمان، شام، جزیره، ارمینیه، عراق، سواد،

را در طول تاریخ و تا زمان مؤلف مورد توجه قرار می‌دادند و با تحولات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شهر را با موضوعات کوچک به شکل عرضی در یک برش زمانی کوتاه می‌نگاشتند. مثلاً کلبی در کتاب الحیره و تسمیه‌ی البیع و الدیارات تحولات شهر حیره و کوفه را در یک دوره‌ی زمانی کوتاه نگاشته است (یاقوت حموی، ۱۳۸۳ هجری، ج ۴، ص ۴۹۰ و ج ۲، ص ۳۲۸) و ابونصر هروی در رساله‌ی طریق تقسیم آب قلب به یک مسئله‌ی جزئی از نظر تاریخی ولی مهم از نظر اجتماعی پرداخته است.

اشکال تاریخ‌نگاری محلی در اسلام: تاریخ‌های محلی در جهان اسلام به اشکال گوناگون نگاشته شده‌اند. روزنتال براین است که این کتب به دو شکل تاریخ محلی دنیوی و دینی نگاشته شده‌اند. وی تاریخ‌های محلی دینی را شامل تاریخ شهرهای مقدس و فرهنگ‌نامه‌ی علمای دینی اختصاص داده است (روزنتال، ۱۳۶۶، ص ۱۷۲). این تقسیم‌بندی کامل به نظر نمی‌رسد زیرا: فرهنگ‌نامه‌های دینی علاوه بر اینکه شرح علمای دین و محدثان است، شرح حال دانشمندان بسیار دیگری غیر از محدثان و فقها را به دست می‌دهند. در آغاز همه‌ی فرهنگ‌نامه‌های تاریخی مقدمه‌ای مفصل درباره‌ی تحولات شهر مورد بحث مطرح شده است، و این نشان آنست که مورخان اسلامی دنیا و دین را از هم تفکیک نمی‌کردند. در میان فرهنگ‌نامه‌های محلی نیز آثاری یافت می‌شود که ارتباطی با محدثان ندارد مثلاً کتاب شعرای اصفهان اثر حمزه‌ی اصفهانی؛ کتاب شعرای بلخ ناصرالدین مدینی (متوفی ۵۵۶ هجری) و کتاب ولاه خراسان سلامی (متوفی ۳۰۰ هجری). عبدالرحیم قنوات در رساله‌ی دکتری خود، تاریخ‌های محلی را به دودسته‌ی کلی تاریخ‌نامه‌های محلی و فرهنگ‌نامه‌های محلی تقسیم کرده است و بیان می‌کند: این دو عنوان در واقع بیانگر دو مکتب و یا دو سبک متمایز در تاریخ‌نگاری محلی ایران است (قنوات، ۱۳۸۷ ش، ص ۲۶). استاد صادق آئینه‌وند تواریخ محلی را به دو ساختار دینی و عمومی تقسیم کرده است (آئینه‌وند، ۱۳۷۷، ص ۱۵۴) وی نیز مقسم دقیقی را برای تقسیم‌بندی خود با توجه به محتوای متنوع کتب تاریخ محلی مشخص نکرده است. بررسی دقیق این تواریخ نشان می‌دهد که سبک‌های متنوع‌تری

بن عمر واقدی سبیره و مغازی‌نگار، مورخ، فقیه و قاضی، عمر بن شهبه بصری محدث، مورخ، فقیه و رجالی، ابوالولید ازرقی مورخ و محدث، محمد بن اسحاق فاکهی محدث، ادیب و مورخ؛ حاکم نیشابوری مورخ، محدث، ادیب و فقیه، محمد بن حسن قمی مورخ، ادیب و شاعر؛ ابونعیم اصفهانی محدث، عارف و مورخ؛ رافعی قزوینی محدث، ادیب و مفسر؛ حمزه‌ی اصفهانی ادیب، شاعر، مورخ و جغرافیدان، ابوزید بلخی، متکلم، فیلسوف، جغرافی دان و مورخ؛ افضل‌الدین ابوحامد کرمانی ادیب، شاعر، مورخ و طبیب؛ محمد مستوفی بافقی؛ مورخ، ادیب و کارگزار مالی و مستوفی؛ لسان‌الدین خطیب ادیب، فیلسوف، طبیب و مورخ؛ تقی‌الدین مقریزی محدث، مورخ، جغرافی دان و خط‌نگار بود. بدین‌سان مورخان تاریخ محلی در جهان اسلام دارای وزن علمی بالایی همچون محدث، ادیب، شاعر، مورخ، نسب شناس، جغرافی دان، کلامی، فیلسوف مستوفی و طبیب بودند، این جایگاه علمی سبب می‌شد تا اقشار فرهنگی نسبت به آثار علمی آنان اطمینان بیشتری پیدا کنند و آثار آنان بیشتر مورد توجه تاریخ اجتماعی و فرهنگی قرار گیرند.

محدوده‌ی جغرافیایی تاریخ‌های محلی جهان اسلام: بررسی تاریخ‌های محلی جهان اسلام نشان می‌دهد برخی از مناطق جهان اسلام به دلیل موقعیت علمی، مذهبی و سیاسی، فرهنگی، دینی و سیاسی خود، بیشتر مورد توجه محلی‌نگاران بوده‌اند. مثلاً مکه، مدینه‌ی منوره، شام، مصر، یمن، خراسان، اصفهان، کشمیر، سند، بغداد، حلب، اندلس حجم بیشتری از تاریخ‌های محلی را به خود اختصاص داده‌اند. ولی در مقابل بسیاری از شهرهای لرستان، افریقیه و جنوب مصر کم‌تر مورد توجه قرار گرفتند. همین مسئله نشان از حجم فعالیت فرهنگی و علمی در نقاط گوناگون جهان اسلام دارد.

اهمیت و مزایای تاریخ‌های محلی: بر خلاف کتب عمومی، خاندانی و سلسله‌ای که نویسندگان آن‌ها تاکید بر نگارش تاریخ تحولات سیاسی و جنگ‌ها داشتند و کم‌تر به تاریخ اجتماعی و اقتصادی بها می‌دادند، کتب تاریخ محلی بیشتر به تاریخ اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی توجه دارند. کتب تاریخ محلی مطالب خود را به صورت طولی تمامی جنبه‌های تاریخ یک منطقه و شهر

گروهی از دانشمندان اسلامی به دلیل علاقه‌ی فراوان به زادگاه خود با سه سبب گرایش قومی، قبیله‌ای و شهری دست به نگارش کتب تاریخ محلی زدند. آن‌ها انگیزه‌ی حب‌الوطن داشتند و در نگارش این کتب با ذکر آیات، روایات، اساطیر و معرفی بزرگان و نخبگان وابسته به یک شهر و موقعیت جغرافیایی، فضایل و محاسن شهر زادگاه و یا سکونت خود را می‌نگاشتند

بصره، ابله، اهواز، فارس، سجستان، کرمان، مکران، جبال، جرجان و طبرستان، خراسان و کتاب الری و امر العلوئی اثر ابوالحسن مدائنی (متوفی ۲۲۴ هجری) هستند (عزیزی، ۱۳۹۱، ص ۲۰۲).

۲- تاریخ‌نامه‌های محلی مقدس: شهرهای مقدس همچون مکه و مدینه‌ی منوره و بیت‌المقدس نزد مسلمانان از قداست برخوردار بودند، به همین سبب ثبت وقایع و تحولات تاریخی، بناها و بافت مسکونی این شهرها نزد دانشمندان و مورخان از اهمیت بسیاری برخوردار بودند. علاوه بر این سه شهر، برای شیعیان نیز برخی شهرهای دیگر همچون کوفه، نجف، کربلا و مشهد اهمیت زیادی داشتند. به همین دلیل نویسندگان تاریخ محلی دست به نگارش کتب محلی برای شهرهای مقدس با استناد بر آیات و روایات و اخبار انبیا زدند. از جمله‌ی این کتب: اخبار مکه عثمان بن عمرو قرشی (متوفی ۱۸۰ هجری) که ازرقی و فاکهی از این کتاب سود برده‌اند. تاریخ مکه اثر ابوزید عمر بن شَبّه نمیری، اخبار مکه و ما جا فیها من الآثار اثر ابوالولید ازرقی (متوفی ۲۶۴ هجری)، اخبار مکه اثر محمد بن اسحاق فاکهی (متوفی اواخر سده‌ی سوم) فضائل مکه مفضل بن محمد جندی متوفی ۳۱۰ هجری، تاریخ مکه نوشته‌ی احمد بن محمد الاعرابی بصری صوفی (متوفی ۳۴۱ هجری)؛ تاریخ المدینه المنوره اثر ابو زید عمر بن شَبّه بصری، تاریخ مدینه محمد بن

حسن بن زباله (کتاب را در سال ۱۹۹ هجری نگاشته است) و تاریخ مدینه اثر زبیر بن بکار (متوفی ۲۵۴ هجری) تاریخ بیت المقدس اثر ابوالقاسم مکی بن عبدالسلام مقدسی (متوفی ۴۹۲ هجری)، الفتح القسی فی الفتح القدسی اثر عمادالدین محمد بن محمد کاتب اصفهانی (متوفی ۵۱۹ هجری) تاریخ کوفه، اثر عمر بن شَبّه بصری، تاریخ کوفه، اثر ابوالحسن محمد بن جعفر تمیمی کوفی (متوفی ۴۰۲ هجری) تاریخ الکوفه و ما ورد فیها من الاثار والفضائل اثر ابی العباس احمد بن عباس نجاشی (متوفی ۴۵۰ هجری) هستند (آقا بزرگ طهرانی، ۱۹۶۷، ج ۱۸، ص ۱۸۴).

۳- تاریخ‌نامه‌های محلی مناقبی: مورخان محلی به دلیل تعلق خاطر و دلبستگی به زادگاه خود و یا به سفارش حُکام و سلاطین و وزرای انسان و یا به قصد فعالیت علمی و معرفی مشاهیر و بزرگان شهر خود دست به نگارش کتب محاسن، فضائل و مناقب در باره‌ی شهرهای جهان اسلام زدند. شیوه‌ی نگارش این کتب تواریخ شهرهای مقدس تفاوت فراوان دارد و مورخان این گونه کتب تأکید بر محاسن جغرافیایی و آب و هوا، محصولات کشاورزی، عمارات و ابنیه، حکام، رجال و مشاهیر علمی دارند و موقعیت فرهنگی و علمی شهرشان را برجسته می‌کنند. از جمله‌ی این کتب: فضائل خراسان ابوزید بلخی؛ مناقب بلخ اثر ابوزید بلخی؛ مفاخر خراسان اثر ابوالقاسم کعبی بلخی (متوفی ۳۱۹ هجری)؛ فضائل سجستان هلال بن یوسف اوقی؛ محاسن اصفهان اثر مفضل بن سعید مافروخی (قرن پنجم هجری)؛ المسامره فی اخبار خوارزم نوشته‌ی ابوریحان بیرونی (متوفی ۴۴۰ هجری)؛ فضائل مصر و اخبارها اثر محمد بن حسن بن ابراهیم زولاق (متوفی ۳۸۶ هجری)؛ فضائل الاسکندریه اثر ابوعلی حسن بن عمر صَبَّاح (متوفی اوائل سده‌ی پنجم)، مناقب بغداد اثر جمال‌الدین ابوالفرج عبدالرحمن بن علی الجوزی مشهور به ابن الجوزی (متوفی ۵۹۷) فضائل بلخ اثر ابوبکر واعظ بلخی (تحریر ۶۱۰ هجری) ترجمه‌ی این کتاب به سال ۶۷۶ هجری به وسیله‌ی عبدالله بن محمد الحسینی انجام شده است.

۴- تاریخ‌نامه‌های محلی سیاسی: اینگونه تواریخ محلی بیشتر تأکید بر تحولات سیاسی شهر و آمد و شد دولت‌ها و حُکام دارند. تمامی این کتب محلی در ایران به

زبان فارسی نوشته شده‌اند. از جمله‌ی این آثار: تاریخ طبرستان اثر بهاء‌الدین محمد بن اسفندیار (زنده در ۶۱۳ هجری)؛ تاریخ رویان نوشته‌ی اولیاء الله املی (نوشته شده در ۷۶۴ هجری)؛ فارس‌نامه‌ی ابن بلخی تبیینی تاریخی از هویت ایرانی پیش و پس از اسلام (نوشته شده در اوائل سده ششم)؛ تاریخ سیستان از مؤلفی ناشناس؛ عقد‌العلی للموقف الاعلی اثر ابو حامد افضل‌الدین احمد کرمانی (متوفی بعد از ۶۱۵ هجری) سمط‌العلی للحضرت العلیا نوشته ناصرالدین منشی کرمانی (نوشته شده در ۷۲۰ هجری)؛ تاریخ شاه‌ی از مولفی ناشناس (نوشته شده در ۶۹۰) در تاریخ قراختائیان کرمان؛ تاریخ طبرستان و رویان و مازندران اثر ظهیرالدین مرعشی (نوشته شده در ۸۹۲ هجری)

۵- تاریخ‌نامه‌های محلی عام: تاریخ‌های یک شهر یا یک منطقه جغرافیایی که در آن از تاریخ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی سخن گفته شده را تاریخ‌نامه محلی می‌گوئیم. برخی از محققان همچون چارلز ملویل و روزن‌سال اصطلاح دنیوی را در دسته‌بندی این کتب اضافه نموده‌اند (Melville, 2000, p69؛ روزن‌سال، ص ۱۷۳) این کتب تنوع شکلی و محتوایی گسترده‌ای در اختیار محلی نگار قرار می‌دهد. محتوای آن‌ها شامل اساطیر و داستان‌های بنیان‌شهر، وجه تسمیه، شرح ویژگی‌های جغرافیایی و طبیعی، مساحت، آب و هوا، حوادث طبیعی، آب‌ها، رودها، قنوات و چشمه‌ها، مراتع، زراعت و محصولات، معادن، صنایع، هنرها، محاسن و فضائل، حکام و دولت‌ها، خلق و خو، آداب و رسوم، ادیان و مذاهب، اعتقادات، قومیت‌ها و ساکنان، زبان و لهجه، آثار و ابنیه شامل مساجد، مدارس، مزارات، کتابخانه‌ها، بیمارستان، حصار و دروازه، بزرگان و مشاهیر است. از جمله‌ی این تاریخ‌نامه‌ها: تاریخ بصره نوشته‌ی عمر بن شَبّه بصری؛ تاریخ مصر و اخبارها نوشته‌ی حسن بن ابراهیم زولاق (متوفی ۳۸۷ هجری)؛ تاریخ مرو نوشته‌ی ابوالحسن احمد مروزی (متوفی ۲۸۰)؛ کتاب الثار درباره‌ی تاریخ روستای خوار بیهق نوشته‌ی ابوعلی حسین سلامی (متوفی ۳۰۰ هجری)؛ تاریخ اصفهان اثر حمزه محمد بن حسن اصفهانی؛ تاریخ بخارا نوشته‌ی ابوبکر محمد بن جعفر نرشی (متوفی ۳۴۸ هجری)؛ تاریخ قم حسن بن محمد بن حسن قمی (متوفی ۴۰۶ هجری)؛

بر خلاف کتب عمومی، خاندانی و سلسله‌ای که نویسندگان آن‌ها تأکید بر نگارش تاریخ تحولات سیاسی و جنگ‌ها داشتند و کم‌تر به تاریخ اجتماعی و اقتصادی بها می‌دادند، کتب تاریخ محلی بیش‌تر به تاریخ اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی توجه دارند. کتب تاریخ محلی مطالب خود را به صورت طولی تمامی جنبه‌های تاریخ یک منطقه و شهر را در طول تاریخ و تا زمان مؤلف مورد توجه قرار می‌دادند و یا تحولات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شهر را با موضوعات کوچک به شکل عرضی در یک برش زمانی کوتاه می‌نگاشتند

شرح حدود، دریاها، خراج، دیوان‌ها، فتح و شهرهای مصر، تاریخ مصر قدیم، تاریخ قاهره، دیوار و دروازه‌های شهر، گنجینه‌ها، قصرها، مراحل دعوت فاطمیان، فرق و ادیان، سواحل و مناظر قاهره، محلات، و خطه‌ها، دروازه‌های محلات، کوچه‌ها، میادین، بیمارستان‌ها، خانه‌های بزرگان، حمام‌ها، قیصریه‌ها، بازارها، پل‌ها، تاریخ ملوک ایوبی و ممالیک، مساجد جامع، مدارس، زاویه‌ها، خانقاه‌ها، ریاط‌های قاهره می‌ژپردازد. قسمت اعظم این کتاب در واقع توپوگرافی و تاریخ شهری قاهره است (مقریزی، ۱۹۹۸، ص ۴۶۷).
۸- تتاریخ‌نامه‌ی محلی مزارات: کتب تاریخ محلی مزارات به تبیین تاریخ فرهنگی یک شهر می‌پردازند و پس از ذکر یک مقدمه درباره‌ی فضیلت زیارت با استناد به آیات و روایات و کیفیت زیارت اهل قبور به توصیف و شرح گورستان‌ها، تکایا و آرامگاه‌ها و اماکن زیارتی می‌پردازند. این کتب شرح مقابر بزرگان دین، اولیاء، ائمه، امامزادگان و احوال عرفا و کرامات آنان، آداب و رسوم و شعائر کفن و دفن و زیارت و تعیین جای دقیق این مقابر و راهنمایی برای زائرین هستند. مزاریه‌ها به توصیف نمادها و سمبل‌های و متون و نقوش سنگ قبور نیز

ذکر اخبار اصفهان اثر ابونعیم اصفهانی شامل یک مقدمه درباره‌ی اصفهان و مسجد جامع آن و شرح حال ۱۹۰۰ نفر از دانشمندان علوم دینی اصفهانی و ساکن اصفهان است (ابونعیم اصفهانی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۴۶۹)؛ تاریخ ولاه هرات نوشته‌ی ابوعبیداحمد بن محمد هروی (متوفی ۴۰۱ هجری) تاریخ علماء الاندلس نوشته‌ی ابوالولید عبدالله فرضی اندلسی (متوفای ۴۰۳ هجری)؛ تاریخ جرجان نوشته‌ی سهمی جرجانی (متوفی ۴۲۸ هجری) این کتاب شرح حال ۱۱۹۴ نفر از رجال جرجان است؛ تاریخ بغداد نوشته‌ی خطیب بغدادی (متوفی ۴۶۳ هجری)؛ تاریخ دمشق نوشته‌ی ابوالقاسم علی بن حسن ابن عساکر شافعی (متوفی ۵۷۱ هجری)؛ بُعیه الطلب فی تاریخ حلب اثر کمال‌الدین عمر بن عدیم حلبی (متوفی ۶۶۰ هجری) (آئینه‌وند، ۱۳۷۷، جلد اول، ص ۱۵۷)؛ التذوین فی اخبار قزوین اثر رافعی قزوینی (متوفی اوائل سده‌ی هفتم هجری) این کتاب شرح حال ۴۰۰۰ نفر از بزرگان علمی قزوین را نگاشته است؛ مجالس الابرار فی معامله الخیار نوشته‌ی ابوبکر محمد بن عبدالله اشبیلی (متوفی ۶۳۹ هجری) درباره‌ی تاریخ برگزیدگان شهر اشبیلیه است (سرخاوی به نقل از روزنتال، ۱۳۶۸، ص ۲۹۲).

۷- تاریخ‌نامه‌ی محلی خط‌نگاری: این تواریخ مصداق کامل تواریخ محلی هستند و به توصیف و ترسیم و شرح بافت شهری و مسکونی و محلات و سیر عمران و تطور شهر و آثار و ابنیه شامل مساجد، مدارس، قصور، بازارها، بیمارستان‌ها، گورستان‌ها، آرامگاه‌ها، خانقاه‌ها و کاروانسراهای می‌پردازند. این کتاب‌ها به بافت عمرانی و تغییر و تحول در نام محلات می‌پردازند (نورایی و شعریافچی زاده، ۱۳۹۰، ص ۱۷). از جمله‌ی این کتب: خط‌مصر و آثارها نوشته‌ی ابو عمر محمد بن یوسف کنندی (متوفی ۳۵۰ هجری) وی نخستین کسی است که خط‌نگاری مصر را نگاشته است (مقریزی، ۱۹۹۸، ج ۱، ص ۱۱). صفة قرطبه و خططها و منازل الاعیان بها نوشته‌ی احمد بن محمد بن موسی رازی (متوفی ۳۴۴ هجری)؛ خط‌مصر نوشته‌ی حسن بن ابراهیم زولاق؛ خط‌مصر تألیف شهاب‌الدین احمد اوحدی (متوفی ۸۱۱ هجری)؛ المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار تألیف تقی‌الدین مقریزی (متوفی ۸۴۵ هجری) این کتاب به

تاریخ‌نامه‌ی هرات نوشته‌ی سیف بن محمد هروی (نگارش حدود ۷۲۱ هجری)؛ شیراز نامه نوشته‌ی معین‌الدین احمد زرکوب شیرازی (متوفی ۷۵۷ هجری)؛ تاریخ یزد اثر جعفر بن محمد جعفری؛ تاریخ جدید یزد نوشته احمد بن حسین کاتب (نگارش ۸۶۲ هجری)؛ جامع مفیدی نوشته‌ی محمد مفید مستوفی بافقی (نگارش اواخر سده ۱۱ هجری)؛ رساله‌ی طریق قسمت آب قلب نوشته‌ی ابونصر قاسم بن یوسف هروی (متوفی اوائل سده ۱۰) این رساله از جمله کتب تاریخ‌نامه‌ی محلی است که تاریخ یک موضوع ریز را مورد آبخشی شهر تبیین می‌کند. این رساله در سه دوره‌ی ملوک آل کرت در ۷۳۸ هجری و سپس در دوره‌ی شاهرخ تیموری اصلاح و بار دیگر به وسیله‌ی ابونصر هروی ریاضیدان درباره‌ی زراعت و حق آبه و آبخشی شهر هرات نگاشته شده است (زینلی، ۱۳۹۱، ص ۱۸۰).
۶- فرهنگ‌نامه‌های محلی: کتب محلی که به شرح احوال دانشمندان و نخبگان علمی و فرهنگی و اداری و اهداف آموزشی می‌پردازد را فرهنگ‌نامه می‌نامیم. محتوای این کتب شامل یک مقدمه درباره‌ی جغرافیا، تاریخ، فضایل و محاسن، وجه تسمیه، محلات و آثار و ابنیه‌ی شهر یا منطقه و سپس بر اساس حروف الفبایی به شرح احوال دانشمندان علوم دینی و غیر دینی با تأکید بر علم‌الحدیث و بزرگان علمی و آموزشی، کارگزاران مالی و قضایی شهر می‌پردازند. فرهنگ‌نامه حجم وسیعی از تاریخ‌های محلی را در جهان اسلام در بر می‌گیرد از جمله‌ی این کتب: تاریخ بغداد نوشته‌ی احمد بن ابی طاهر بغدادی (متوفی ۲۸۰ هجری)؛ اخبار المصریین نوشته‌ی یحیی بن عثمان قرشی سهمی (متوفی ۲۸۲)؛ تاریخ ولات خراسان نوشته‌ی ابوعلی حسین بن احمد سلامی (متوفی ۳۰۰ هجری)؛ تاریخ نیشابور نوشته‌ی حاکم نیشابوری (متوفی ۴۰۵ هجری) این کتاب شرح احوال ۲۶۸۰ نفر و نشان از حجم گسترده‌ی حرکت فرهنگی و علمی در نیشابور است. این کتاب دارای سه ذیل نیز می‌باشد؛ تاریخ قضاة قرطبه نوشته‌ی محمد بن حارث حُشنی (متوفی ۳۶۱)؛ کتاب شعرای اصفهان نوشته‌ی حمزه بن حسن اصفهانی؛ طبقات المحدثین و الواردین علی‌ها نوشته‌ی حافظ ابوالشیخ انصاری شامل شرح حال ۶۸۰ نفر از دانشمندان علوم اسلامی است؛

می‌پردازند. از جمله کتب مزارات: مُرشد الزّوار الی قبور الابرار نوشته‌ی موفق‌الدین بن عثمان (متوفی ۶۱۵ هجری)؛ الکواکب السیاره فی ترتیب‌الزیاره فی القرافتین الکبری والصغری نوشته‌ی شمس‌الدین محمد بن محمد بن الزیات (متوفی ۸۱۴ هجری). این کتاب به شرح دو گورستان کهن بزرگ و کوچک قاهره و به معرفی بقاع و آرامگاه‌های آن‌ها و فضائل جبل مقطم و دره‌ی پر برکت آن و شخصیت‌های مدفون در آن و مساجد این قبرستان می‌پردازد (نورایی و شعر بافچی زاده، ص ۱۹۸)؛ شد الازار فی حط الاوزار عن زوار المزار نوشته‌ی معین‌الدین جنید شیرازی (نگارش ۷۹۱ هجری) این کتاب شرح و توصیف مزارات شیراز و مدفونین در آن‌هاست و توسط عیسی پسر جنید به فارسی ترجمه شده است؛ مقصد الاقبال و مرصد الامال خاقانیه یا مزارات هرات نوشته‌ی میر اصیل‌الدین عبدالله شیرازی (متوفی ۸۸۱ هجری)؛ روضات الجنان و جنات الجنان نوشته‌ی حافظ درویش حسین تبریزی مشهور به ابن کربلایی (نگارش ۹۷۵ هجری) این کتاب شرح گورستان‌های تبریز است. روضات لجنات فی اوصاف مدینه هرات نوشته‌ی معین‌الدین محمد زمجی اسفزاری (نگارش ۸۹۹ هجری) این کتاب شرح تاریخ خراسان و هرات تا سال بیست و پنجم سلطنت سلطان حسین بایقرا و توصیف آثار و بقاع و مدارس و گورستان‌های هرات و برخی از شهرهای خراسان است

پیشنهادات: بررسی انجام گرفته نشان می‌دهد سابقه‌ی کهن تاریخ‌های محلی موجب تقویت و تحکیم هویت اسلامی و ایرانی شهرها می‌گردید و هیچ‌گاه موجب واگرایی از مرکزیت و جدایی طلبی نبوده است. لذا تجدید حیات نوین تاریخ‌نگاری محلی و ایجاد یک جنبش تاریخ‌نگاری محلی می‌تواند: ۱- موجب شناسایی ظرفیت‌ها و موقعیت‌های مکتوم شهرها گردد. ۲- موجب پرورش استعداد‌های فرهنگی جوانان می‌گردد. ۳- موجب بالا بردن سطح آگاهی مردم نسبت به پیشینه‌ی درخشان فرهنگی و علمی جامعه اسلامی می‌گردد. ۴- موجبات گسترش و تقویت فرهنگ عمومی می‌شود. ۵- موجب تقویت روح خودباوری و همسازگری و هم‌گرایی قومیت‌های گوناگون ایرانی می‌گردد و زمینه را برای همبستگی ملی میان آحاد جامعه

فراهم می‌کند. ۶- تحکیم موقعیت تاریخ محلی در شهرها موجب تقویت بنیه‌ی فرهنگی و علاقه به فرهنگ بومی و منطقه‌ای خواهد شد و از سبیل مهاجرت بی‌رویه به شهرهای مراکز استانی جلوگیری خواهد کرد. ۷- موجب تقویت مطالعات آمایش سرزمینی می‌گردد و راه را برای برنامه‌ریزی بهتر برای الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت فراهم می‌کند. ۸- موجب کار آفرینی در جبهه‌ی فرهنگی می‌شود.

نتیجه

از بررسی کتب تاریخ محلی جهان اسلام روشن گردید که بر خلاف نظر کسانی که شروع تاریخ‌نگاری محلی در جهان اسلام و ایران را از سده‌ی دوم و یا سده‌ی سوم می‌دانند، از اواخر قرن نخستین هجری است شروع آن با نگارش فتوح محلی سعید بن مسیب و عامر بن شراحیل شعبی و تاریخ (فضائل) مکه‌ی حسن بصری آغاز شده است. نظر کسانی را که تواریخ محلی را به دو دسته‌ی دنیوی و دینی و یا دینی و عمومی تقسیم کرده‌اند نظر کاملی نیست زیرا تواریخ محلی به اشکال و شیوه‌ها و محتوا و منابع گوناگون و با اهداف و نویسندگانی خاص نگاشته شده‌اند که همه را نمی‌توان در دو دسته‌بندی کلی تقسیم کرد. بدین سان تواریخ محلی به شاخه‌های گوناگون ۱- تاریخ‌نامه‌ی محلی فتوح ۲- تاریخ‌نامه‌ی محلی مقدس ۳- تاریخ‌نامه محلی مناقبی ۴- تاریخ‌نامه‌های محلی سیاسی ۵- تاریخ‌نامه‌های محلی عام ۶- فرهنگ‌نامه‌ی محلی ۷- تاریخ‌نامه‌ی محلی خط‌نگاری ۸- تاریخ‌نامه‌ی محلی مزارات تقسیم می‌گردند. مطالب کتب تاریخ محلی به دو شکل طولی در یک دوره‌ی زمانی طولانی و با موضوعات کلی و به شکل عرضی در یک برش زمانی کوتاه و با موضوعات بسیار ریز نگاشته شده‌اند. این کتب منابع مهم و قابل اعتمادی برای تاریخ فرهنگی و اقتصادی و به ویژه تاریخ اجتماعی محسوب می‌شوند و کمبود منابع تاریخ اجتماعی را جبران می‌کنند. نویسندگان این کتب دانشمندی از میان افرادی همچون محدث، ادیب، شاعر، مورخ، نسب‌شناس، جغرافی‌دان، کلامی، فیلسوف مستوفی و طبیب بودند و از جایگاه علمی بلند مرتبه‌ای در میان طبقات اهل برخوردار بودند.

فهرست منابع و مآخذ:

- ۱- قرآن مجید
- ۲- آئینه‌وند صادق، علم تاریخ در گستره‌ی تمدن اسلامی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۷ ش.
- ۳- آری حسین بن محمد، ترجمه‌ی محاسن اصفهان مافروخی، تحقیق عباس اقبال، اصفهان، مرکز اصفهان شناسی، ۱۳۸۵ ش.
- ۴- ابن فندق ابوالحسن علی بن زید بیهقی، تاریخ بیهق، تصحیح احمد بهمنیار، تهران، کتابفروشی فروغی، ۱۳۶۱ ش.
- ۵- ابن سبئه نمیری بصری، تاریخ المدینه المنوره، تحقیق فهیم محمد شلتوت، قم، مطبعه قدس، ۱۴۱۰ ق.
- ۶- ابن ندیم، الفهرست، تحقیق و ترجمه‌ی محمد رضا تجدد، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۶ ش.
- ۷- استنفورد مایکل، درآمدی بر تاریخ پژوهی، ترجمه‌ی سعید صادقی، تهران، دانشگاه امام صادق (ع) و سمت، ۱۳۸۴ ش.
- ۸- اصفهانی ابو نعیم، ذکر اخبار اصفهان، تحقیق حسن کسروی، بیروت دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ هجری
- ۹- روزن‌ناله فرانتس، تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸ ش.
- ۱۰- سجادی سیدصادق، هادی عالم زاده، تاریخ نگاری در اسلام، تهران، سازمان سمت، ۱۳۷۵ ش.
- ۱۱- طهرانی شیخ آقا بزرگ، الذریعه الی تصانیف الشیعه، قم، انتشارات اسماعیلیان، ۱۹۶۷ م.
- ۱۲- عزیزی حسین، نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح در سه قرن اول هجری، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱ ش.
- ۱۳- قسّی حسن بن محمد بن حسن، تاریخ قم، ترجمه‌ی حسن بن علی قسّی، تصحیح و تحشیه سید جلال‌الدین تهرانی، تهران، انتشارات توس، ۱۳۶۱ ش.
- ۱۴- مقریزی تقی‌الدین ابی‌العباس، المواعظ و الاعتبار بذكر الخطیط و الآثار، تحقیق خلیل المنصور، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ ق.
- ۱۵- نورانی مرتضی و شعرباغچی زاده مهناز، تاریخ نگاری محلی و خطاط نویسی در مصر دوره اسلامی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰ ش.
- ۱۶- یاقوت حموی، معجم البلدان، بیروت، دارصادر، ۱۹۷۸ م.

رساله‌ها:

- ۱- زینلی بهمن (۱۳۹۱ ش) نقد و بررسی تاریخ‌نگاری محلی ایران از ۶۵۶ هجری تا ۱۱۳۵ هجری، به راهنمایی محمدعلی چلوونگر و مصطفی پیرمادیان، اصفهان، دانشگاه اصفهان.
- ۲- قنوات عبدالرحیم (۱۳۸۷ ش) نقد و بررسی تاریخ‌نگاری محلی ایران در دوره‌ی اسلامی تا سده‌ی هفتم ق، به راهنمایی اصغر منتظرالقائم و محمد علی چلوونگر، دانشگاه اصفهان.